

АДАБИЁТШУНОСЛИК // ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ //

STUDY OF LITERATURE

МАННОНОВ АБДУРАХИМ

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Афғон (паштун) халқ оғзаки ижодиётидаги ишқий-романтик эртакларга доир

Аннотация. Ушбу мақолада Афғонистонда давлат тилларидан бири бўлган пашту тилида яратилган халқ оғзаки ижодиётининг насрий турлари сирасига кирадиган ишқий-романтик эртак-қиссалар ҳақида сўз юритилади.

Таянч сўз ва иборалар: халқ оғзаки ижоди, наср, эртак, эпос, сюжет, қаҳрамон, поэтик тимсол.

Аннотация. В этой статье говорится об одном из прозаических видов фольклора романтических сказках-повестях, написанных на одном из государственных языков Афганистана – на пашту.

Опорные слова и выражения: фольклор, проза, сказка, эпос, сюжет, герой, поэтический образ.

Abstract. The article speaks about one of the types of folklore prose the romantic story-tales in Pashto one of the state languages of Afghanistan.

Keywords and expressions: folklore, prose, tale, epos, topic, hero, poetic poetic image.

Афғонистон жаҳон маданияти ва тарихининг кўҳна ўчоқларидан бири ҳисобланади. Баланд-баланд чўққили тоғлар орасида макон топган сўлим, кўкаламзор водийлар, тошлардан тошларга урилиб пастга шошаётган шўх-шўх сойлар, дарёчалар, сувсизликдан қараб ётган жазирама дашту-биёбонлар, харобазорлар қўйнида сақланиб қолган қадимий топилмалар, ноёб асори атиқалар, архитектура ёдгорликлари, диний-тарихий обидалар, бу ерда яшовчи халқ ва элатларнинг узок ўтмишидан далолат берувчи оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодларга ўтиб келаётган қадимий мифлар, эртаклар, афсоналар, ривоятлар, қаҳрамонлик эпослари, кўшиқлари бунинг ёрқин далилидур.

Афғонистон кўпмиллатли мамлакат. Ҳозирда бу мамлакат ҳудудида 30 дан зиёд катта ва кичик халқлар ва элатлар, этник гуруҳлар, жумладан, паштунлар (афғонлар), дарийзабонлар, ўзбеклар, хазоралар, тожиклар, чораймоқлар, туркманлар, нуристонликлар, балужлар, ҳиндлар ва бошқалар истиқомат қиладилар. Бу халқ ва элатларнинг шаклланган муштарак маданияти, тарихи, диний қарашлари, урф-одатлари билан бирга ҳар бирининг ўзига хос қисмати, турмуш тарзи, урфи, фольклори мавжуд.

Лекин шуни таъкидлаш керакки, “Афғонистон” атамаси, дастлаб, XIII–XIV асрларга оид манбаларда учрайди. Бироқ бу атама у даврларда ҳозирги

географик ҳудудга эга бўлган Афғонистон мамлакати маъносида эмас, балки шу кундаги Афғонистон ва Покистон ўрталаридаги муштарак чегаранинг икки томонида жойлашган Сулаймон тоғлари ва улардан то Ҳинд дарёсигача уланиб кетган ҳудудларда яшовчи “афғонлар (паштунлар) ўлкаси” маъносида ишлатилган.

Мамлакатнинг аксарият аҳолиси пашту, дарий (форсий-кобулий) ва ўзбек тилларида сўзлашадилар.

Паштун (афғон) халқининг оғзаки ижодиёти намуналари, дарҳақиқат, бой, сермазмун, ўзига хос ва бетакрор бўлиб, уларнинг илдизлари узоқ ўтмиш замонларга бориб тақалади. Бу халқ оғзаки ижодиётида асрлар давомида бошқа қўшни халқлар фольклори асарларидан мутлақо фарқ қиладиган юзлаб насрий намуналари, минглаб маросим ва маросим билан боғлиқ бўлмаган оғзаки шеърят намуналари яратилган. Хусусан, паштунларнинг машҳур икки мисрали шеъри – ландэйлар ёки нимақэй, бўгатэй, бабулола, лўба, норе каби шеър ва қўшиқ турлари, ўнлаб қисса-эртаклари бошқа ҳеч қайси халқ фольклорида учрамайди.

Ўзига хос бадиий тизим, тасвир, композиция ва ҳикоя қилиш услубига асосланган ушбу эртақ, қисса ва ҳикоятлар, ривоятлар, шеърлар, қўшиқлар мисолида паштунларнинг ўзига хос турмуш тарзи, дунёқараши, тарихи, урф-одатлари, маишати, интилишлари, орзу-умидлари, гўзаллик, севги-муҳаббат, инсонийлик, қахрамонлик, ватанпарварлик, одамийлик, вафодорлик каби ижтимоий-эстетик, фалсафий қарашлари ҳақида анчайин тасаввурга эга бўламиз.

Шу билан бирга улар фольклорининг аксарият намуналари Шарқ халқлари, хусусан, Марказий Осиё, Эрон, Покистон, Ҳиндистон халқларининг фольклор асарлари билан жуда яқин ва ўхшашлигини ҳам кўрамиз. Бунини, аввало, халқ оғзаки ижодининг энг қадимий, оммавий ва кенг тарқалган турларидан бири – эртақларда, уларнинг сайёр сюжет ва айнан ўхшаш образлари тизимида кўришимиз мумкин. Ўхшаш сюжетли эртақ ва дostonларда, гарчи, воқеа ва персонажлар, аниқ жойларнинг номлари, бадиий шакл ва талқин, тил воситалари, миллий, маҳаллий кайфият, хусусият касб этмасин ва афғонларнинг бошқа, ўзигагина хос омиллари, урф-одатлари иштирок этмасин, бу хил эртақлар баъзи ҳолларда қўшни мамлакатлар эртақларидан деярли фарқ қилмайди. Бунга жуда кўп мисолларни келтириш мумкин.

Паштунларнинг фольклори ҳақида XIX асрда европаликлардан биринчи бўлиб маълумот берган англиялик офицер Э. Эльфинстон юқорида зикр этилган “Кобул қироллигининг тавсифи...”¹ номли хотиралар китобида бу халқнинг ўша пайтдаги урф-одатлари ва оғзаки адабиёти ҳақида сўз юритиб, афғонлар (паштунлар) орасида фольклор қўшиқларининг ўзига хослигини таъкидлайди ва халқ ашулаларидан ташқари қасидагўйлик ҳамда ашулага яқин фольклор намуналари борлигини кўпроқ қишлоқ аҳолиси, деҳқонлар орасида учратганини айтади. Афғонларнинг эртақларга бўлган меҳри ҳақида

¹ Elphinstone M. An Account of the Kingdom and its dependencies in Persia, Tartury and India ect. – London, 1815. – P. 236.

у шундай ёзади: “Тушликдан сўнг улар ўтириб олиб чекишади ва эртак ҳамда қўшиқ айтиш учун давра қуриб олишади. Кексалар – эртак айтишга моҳир. Афғон эртаклари подшоҳ ва вазирлар, жин ва парилар ҳақида, энг асосийси, севги ва уруш ҳақида бўлади. Эртаклари, кўпинча, қўшиқ ва шеърлар, панд-насихатлар билан якунланади. Эртакни нафас ютиб тинглайдилар, тугаши биланок, “Шо бас” – “яшавор” дея хитоб қиладилар ва бу билан ўз завқларини изҳор этадилар”. Эльфинстоннинг ёзишича, паштунлар орасида энг севиб ўқиб, тингладиган эртак “Одамхон ва Дурханой” дир.

Турли ҳажмдаги ишқий-романтик, саргузашт, ҳаётий-маиший, сеҳр-жоду, қаҳрамонлик ва ҳайвонлар ҳақидаги эртак-қиссалари, афсоналар, ривоятлар, фалсафий ва ҳикматли ҳикоятлар, ҳажвий-юмористик ва сатирик латифалар, мақол ва маталлар каби насрий оғзаки ижод намуналари паштун халқи фольклорининг салмоқли қисмини ташкил қилади.

Шу билан бирга бу насрий тур ва жанрлар оғзаки ижодиётнинг узоқ вақт давомида ягона бир йирик системасини ташкил қилиб келган бўлса-да, лекин улар ўзларининг ички ва ташқи тизими, жанрий белгилари, мазмуни, ҳажми, воқеликка ёндашув принциплари, ҳаётий ва ҳаёлий қамрови, эпик шакли, поэтикаси, эстетик функциялари, ижро кўринишлари билан бири-бирдан фарқланадилар, алоҳида-алоҳида гуруҳ, бўлақларга, турларга ва жанрларга ажраладилар.

Паштун халқ оғзаки ижодиёти насрий турларнинг йирик бўлагини қисса-эртаklar ташкил этади.

Афғонистонлик ва покистонлик фольклоршунослар, умуман, оддий халқ эртак, достон, афсона каби халқ оғзаки ижоди намуналарини “қисса” (قصه), “қисса” (كيسه), баъзан “нақл” (نقل) деб атайдилар¹.

Паштун халқи ҳаётий-маиший эртак-қиссалари орасида сюжет тизими, образлари талқини ва қиёфаси, мантикнинг изчиллиги, тасвир қўлами кабилар билан энг мароқли қисмини ишқий-саргузашт, романтик мавзулар билан боғлиқ ҳикоялар ташкил этади.

Афғонистон ва Покистон олимлари бу тоифа эртаklarни “достон”, “қисса”, баъзан “нақл”, ҳатто “рўмон” атамалари билан номлайдилар.

Халқ орасида оғиздан-оғизга ўтиб юрган 40 дан ортиқ ишқий мавзудаги катта-кичик эртак-қиссаларнинг, илгари эслатганимиздек, икки тури мавжуд: бири – оғзаки, асосан насрий шаклдаги қиссалар, иккинчиси – назмий шаклдаги оғзаки ва ёзма қисса-достонлардир.

Афғон олимлари ишқий мавзудаги қисса-эртаklarни миллий, яъни паштунларнинг ўзига хос, улар томонидан ижод қилинган ҳамда бошқа халқларнинг, кўпроқ ёзма адабиётидан кириб келган, таржима достон-қиссаларга бўладилар.

¹ “Қисса” атамаси Афғонистон ва Покистонда нафақат халқ оғзаки ижодиётининг намуналари ҳисобланган эртак, достон ёки афсоналарга нисбатан, балки ёзма адабиётга мансуб лиро-эпик шаклдаги поэма (маснавий), турли кичик ва катта ҳажмдаги насрий асарлар, жумладан, ҳикоя, эссе, новелла, повесть ва ҳатто роман каби адабий асарларга нисбатан ҳам умумий тарзда қўлланилиб келинади.

Паштунларнинг миллий ишқий-романтик эртаклари ҳақида гап кетганда, албатта, биринчилардан бўлиб халқ орасида бир неча асрлардан бери оғиздан-оғизга ўтиб, алоҳида эътиборга лойиқ бўлган “Одамхон ва Дурханой” қиссаси тилга олинади.

Дарҳақиқат, “Одамхон ва Дурханой” ҳақидаги покиза ва садоқатли муҳаббат қиссаси афғонлар-паштунлар орасида энг кўп тарқалган оғзаки ижод намунаси ҳисобланади. Бу эртакнинг дастлабки содда насрий намуналари XVI асрларда Юсуфзай қабиласи яшайдиган Свот ўлкасида шаклланганлиги маълум. Кейинчалик бу эртак ўз қабиласи ҳудудларидан ташқарига чиқиб, барча афғонларнинг умумий ва севимли эртагига айланиб қолади. “Одамхон ва Дурханой” қиссаси барча афғонлар учун таниш, эртакни ўлканинг барча бурчакларида ўқишади, айтиб юришади ва куйлашади.

Одамхон ва Дурханойнинг самимий ишқ-муҳаббати ҳаётнинг барча қийинчиликлари синовидан ўтган вафодорлик тимсоли бўлган пок севгиси, уларнинг фожиали ўлими насрий шаклда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бу олижаноб эртаги кейинчалик ўнлаб шоирлар томонидан шеърӣй дostonлар тарзида қайта ишланиб, поэтик сайқал берилиб келинган. Эртакнинг энг мукаммал, шаклида қайта ишланган дастлабки варианты муаллифи XVII аср машҳур афғон мумтоз шоири Садрхон Хатак эди (1712 йилдан сўнг вафот этган).

Аммо бу эртакнинг бевосита халқ орасида оғиздан-оғизга ўтиб юрган, яъни профессионал адиблар томонидан ишланмаган насрий варианты ХХ асрнинг 30-йилларида ёзиб олиб, ўзининг машҳур “Миллий ҳиндора” (“Халқ кўзгуси”) тўпламида chop этган киши Муҳаммадгул Нурий эди¹.

М. Нурий томонидан ёзиб олинган бу эртакнинг оғзаки варианты унинг энг тўла матни ҳисобланади ва унинг оғзаки анъаналар асосида яратилган бошқа вариантлари ичида сюжети, лексик таркиби, тасвир воситалари ва мураккаб композициясининг барча муҳим хусусиятларини дастлабки шаклда тўлалигича сақланиб қолганлиги олимлар тарафидан эътироф этилган².

Эртақ мазмунининг асос-негизи, кўпгина сюжет ҳаракатлари, воқеалар ривож, бош қаҳрамонлар тақдири, тўқнашувлари, ҳатто эртакнинг фожиали ечими – буларнинг барчаси ташқаридан қараганда, бошқа халқлар фольклоридан учрайдиган эртақ-қиссаларга, масалан, арабларнинг “Лайли ва Мажнун”, ўзбек ва туркманларнинг “Тоҳир ва Зухра”, ҳатто Шекспирнинг “Ромео ва Жульетта” ҳақидаги қиссаларига жуда яқинлигини кўрамай.

Эътиборлиси шундаки, “Одамхон ва Дурханой” қисса-эртагининг ҳам бошқа халқларнинг, масалан, ўзбек халқининг “Тоҳир ва Зухра” эртаги сюжет чизиғидаги воқеанинг аввал бошданок тугундан бошланишини кузатамиз. Унда фарзандсизликдан ғуссага ботган икки қишлоқлик хон (ўзбек версиясида шоҳ ва вазир) бир фақир (пир) билан учрашиб, у буларга сеҳрли

¹ ملی هنداره ، مصنف : نوری گول محمد ، پښتور ، بی له کاله

² Гирс Г.Ф. Сюжет об Адам-хане и Дурханай в художественной словестности афганцев. Статья напечатана в кн.: Афганистан. Экономика, политика, история. – М., 1984. – С. 201–202.

хурмо (олма) беради ва бир қанча вақт ўтиши билан эртакларнинг бош қаҳрамонлари туғиладилар.

Бу икки эртақ-қиссанинг типологик яқинлигини осонгина пайқаб олиш мумкин. Бу типологик яқинлик, аввало, улардаги сюжетнинг романтик-пафос билан йўғрилганлигида, бу эртакларда иштирок этаётган бош қаҳрамонлар ва бошқа персонажларнинг ўрни, хатти-ҳаракатларида, бош қаҳрамонларнинг тақдирига алоқадор бўлганлигида (масалан, уларнинг ота-оналари, дўстлари, энагалари, рақиблари ва бошқа бир қатор персонажлар), сюжет қурилишининг кўп қирраларини яқинлигида ва хатто бир хиллигида кўринади. Масалан, Одамхон ва Тоҳир болалигидан ўз маҳбубаларига унаштириб қўйилган бўлади, иккаласи ҳам воқеалар давомида ота-оналарининг ихтиёри билан ўз маҳбубалари билан эмас, балки бошқа-бошқа қизлар билан турмуш қуришади. Аммо Одамхон ва Дурханой, Тоҳир ва Зухра каби ўзларининг севишганларига оташин севгилари билан охириги дамларигача садоқат сақлашади. Сюжетнинг энг таъсирли хотимаси ҳам бир хил: ҳар икки севишган жуфтлик ўз севганларини деб фожиавий ўлим топадилар.

Г. Ф. Гирснинг таъкидлашича, паштун эртаги “Одамхон ва Дурханой” ҳамда ўзбек эртаги “Тоҳир ва Зухра”нинг композицион қурилиши, сюжетлар тўқимаси, образлар тизимидаги ўхшашликлар, қандайдир эпизод ва вазият талқинидаги тасодифий мувофиқ келишлар эмас, балки кўпроқ бир мавзудаги асарларнинг икки турли хил тилда ва ареалда тарқалишидан далолат беради¹. Бу ҳолат қадимда кўпгина турли тиллилар учун у ёки бу вақтда маҳаллий шароитларда ўзига хос талқинлар касб этган, ўзга халқларнинг муайян ўзига хос миллий тарихи, турмуш-тарзи, менталитети ва урф-одатларини ўзига шимдирган бошланғич просюжет аъёнасининг умумий тарзда мавжуд бўлиши мумкинлигининг таҳмин қилинишига ўринли асос беради. Аммо бундай ўхшашликлар кўплаб фольклор асарларига хос бўлиб, ҳеч қачон бирини биридан устун қўйиш ёки оригиналликни камситиш, дегани эмас. Аксинча, бу ҳолат қадимдан бутун бир минтақада ўзаро маданий алоқаларнинг мавжуд бўлганлигини, турмуш икир-чикирларининг ўзаро таъсири натижаси эканлигини таъкидлайди.

“Одамхон ва Дурханой” эртақ-қиссаси сюжетининг асосий коллизиялари унинг бош қаҳрамонлари – Одамхон ва Дурханой ҳаётидаги, тақдирдаги бурилиш нуқталари билан боғлиқ.

Эртақдаги воқеалар бобурий шоҳ Акбар замонида бўлиб ўтади. Афғонларнинг Юсуфзай қабиласининг Мутахел шаҳобчасига тегишли фарзандсизликдан азоб чекиб юрган икки қишлоқнинг хонлари – Ҳасанхон ва Таузхонлар дарвеш тухфа қилган хурмо мевасини еб, тўққиз ой тўққиз кун тўққиз соат ўтиши билан фарзанд кўрадилар. Тангри Таоло Ҳасанхонга ўғил, Таузхонга эса қиз ато этади. Ўғилга Одамхон, қизга Дурханой деб исм қўядилар.

Одамхон ниҳоятда кўркам, бакувват, хушбичим, довурак, билимли, илмли, адолатпарвар, оқкўнгил, виждонли бўлиб етишади. У рубоб чалишни, чавандозликни яхши эгаллайди, хушовоз қўшиқчи ҳам бўлиб танилади.

¹ Там же. – С. 201–202.

Дурханой ҳам бениҳоя гўзал, хусни латофатли, шоиртабиатли, билимдон, хушфёъл, ифбатли, ориятли, иболи, ақлли, эътиқодли, маърифатли қиз бўлиб вояга етади. Улар биринчи бор мактабда ўқишга борганларида учрашиб қоладилар ва шу кездан эътиборан ҳаётларининг сўнгги дақиқаларигача кучли эҳтирос билан бир-бирларини севиб қоладилар.

Шу учрашув боис Одамхон ичида тугён ураётган ишқ дардини ҳеч кимга айтолмай ғамга ботади, ранги сўлгин тортиб, камгап бўлиб қолади. Унинг Дурханойни севиб қолиб, шу кўйга тушиб қолганини хатто дўстлари Миро ва Билодан ҳам сир тутати.

Аммо Одамхоннинг отаси Ҳасанхоннинг хатти-ҳаракати воқеалар тизими, севишганлар тақдирини бутунлай ўзгартириб юборади. Ҳасанхон ўғлини Дурханойга аҳду паймон қилинганлигини унутиб, уни бошқа бир хоннинг қизи – Тўтияга уйлантириш ниятига тушади ва бу билан эртақдаги конфликт чизигини бошлаб беради ҳамда сюжет воқеаларининг қай йўсинда ривожланишига таъсир кўрсатади.

Тўтиянинг ота-онаси дастлаб, Ҳасанхоннинг совчиларига розилик билдиради. Аммо Одамхоннинг Дурханойни севишини эшитганидан сўнг ўз ваъдаларидан қайтадилар.

Ҳасанхон эса ўз ниятидан қайтмай, Одамхоннинг дўстлари Миро ва Билони ишга солиб, Тўтияни қишлоғидан ўғирлаб кетишади. Тўтиянинг отаси ва акаси Бозид атрофига қўшин тўплаб, Ҳасанхон қишлоғига йўл оладилар. Қаттиқ жанг натижасида Бозиднинг кўп аскарлари нобуд бўлади ва охири Одамхон аскарлари ғолиб чиқади.

Одамхон кўп ўтмай ўз қилмишларидан пушаймон бўлиб, Тўтиянинг акаси хузурига бориб, кечирим сўрайди ва ўртада ярашишга келишилади ва Тўтияни Одамхонга никоҳлашади.

Одамхон эса ўз изтироблари билан кундан-кунга Дурханой ишқида сўлиб боради. Бундан хабар топган отаси якка-ю ягона ўғлига Дурханойни олиб беришга аҳд қилади. Лекин вақт ўтган эди. Дурханойнинг отаси ўзига яраша катта обрўга эга танилган бой ва кучли хонлардан бўлганлиги учун Ҳасанхоннинг совчиларига рад жавобини беради. Қизи Дурханойни Одамхон қаттиқ севишидан хабар топса ҳам, охири қизини бошқа бир қишлоқнинг хони Паявхонга беришга рози бўлади.

Отасининг бу ҳаракатидан қаттиқ норози бўлган Дурханой онасига Одамхондан бошқани мутлақо севмаслигини, ундан бошқасига беришса, жонига қасд қилишини айтади ва уйига беркиниб олиб гўшанишин ҳаёт кечира бошлайди.

Кунлар ўтиб, Дурханой амакисининг қизи Баский уни ўз тўйига таклиф қилади ва Дурханой хонасидан чиқиб, уни ҳеч нарса қизиқтирмаслигини айтади. Аммо Баский кўярда қўймай уни тўйга боришга кўндиради ва уйда Дурханойга ҳеч ким кўрмасин деб, алоҳида чодирхона ҳам ажратиб беради. Дурханойни ўз уйдан чиқиб, тўйга кетгани овоза бўлади ва бу хабар Одамхонга ҳам етиб

боради. У дўстлари билан Дурханой турган чодир томон боради ва рубоб чалиб, хуш овоз билан кўшиқ айтади ва унинг овозини таниган Дурханой энагаси Нармийнинг қаршичилигига қарамасдан чодирдан чиқиб кетганини ўзи билмай қолади. Узоқ вақт Дурханой ишқида азоб чеккан Одамхон севгилисини кўриб хушидан кетади, унга сув сепадилар. Унинг бу ҳолидан ҳамма ҳайрон, фақат Дурханойгина Одамхоннинг ҳолига, унинг қалбидаги изтиробга тушунади ва унинг юзига сув сепеди. Маҳбубасининг эътиборини сезган Одамхон ўзига келади ва ҳижолат чекади. Охири ўзи билан келган устози Пири Солиҳга қараб: “Мен севгилимни кўрдим, аммо кўпчилик олдида шарманда бўлдим”, дея изтироб чекади ва қайтиб кетишга отланади. Буни кўрган гўзал Дурханой андухга ботиб, хушидан кетади. Уни ўзига келтириб, Баскийнинг онаси – аммаси “Сенга нима бўлди?” деб сўрайди. Дурханой беҳол юраги нидосини шеър – норе билан шундай изҳор қилади:

په آدم پس به مرم دغه دگره
د آدم مينه اوس اوررا لگوه

روغه يم نه ليونيه
دلته روغ د مته راغلم

*(Ақлим бус-бутундир, телба ҳам эмасман,
Одамхонсиз [бу дунёда] менга ҳаёт йўқ.
Келдим бу ерларга соғ-омон,
[Бироқ кетган] Одамхон ишқи ёндирар мени...)*¹

Шу воқеалардан кейин Дурханой дугоналари билан ўз қишлоғига қайтаётганидан хабар топган Одамхон уларга етиб олиб, қизлар тўдасига қарата шеър айтиб, Дурханойдан ўзини намоён қилишни сўрайди.

Дурханой севгилисининг сўзларини таниб, унга энагаси Нармий орқали рўмолча ва гул юборади. Одамхон совғаларга жавобан умрининг охиригача Дурханойга содиқ қолишини билдиради.

Ҳижрон ўти Одамхонни куйдириб борар эди. У дўстлари Миро ва Билони чакириб, Дурханой турадиган қалъа ва у ердаги соқчиларни билиб келишни топширади. Охири тунда ҳамма тўсиқлардан ўтиб, дўстлари ёрдамида баланд қалъа деворидан ошиб тушади ва ухлаб ётган Дурханой тепасига келади. Дурханой уйғониб, икки севишганлар висол онларидан узоқ суҳбатга тушадилар, ўзаро ҳасратларини айтадилар. Ҳеч бир-биридан ажралгиси йўқ. Лекин тонг хўрози қичқирганда Одамхон ва Дурханой ноилож бир-бирлари билан видолашадилар. Аммо Одамхон қалъадан узоққа кетолмайди ва эртаси бокқа чиққан Дурханойнинг висолига яна етади. Бир-бирларига оташин севги изҳор этадилар. Бир томондан Дурханойнинг энагаси, иккинчи томондан Одамхоннинг дўстлари кистови билан яна ноилож қалб амрларига зид бир-бири билан видолашадилар. Дурханой айрилиқдан яна хуш-нохуш бўлади ва ҳижрон азобида чидай олмай, ўз табиби орқали Одамхонга яна узук совға қилиб юборади. Ҳижрон азобида эзилаётган, камгап ва ғамгин бўлиб қолган Одамхон узукни

¹ Миллий хиндора. 97-б.

олиб, кўкси беҳад қувончга тўлади. Кўп ўтмай Дурханой Одамхонга канизани юбориб, севгилисини чорлайди. Одамхон Дурханойнинг олдида учиб боради, яна висол суҳбати давом этади.

Шу орада Дурханой унаштириб қўйилган Паявхоннинг амакиваччаси уни кўриб қолиб, унга тўйни чўзиб юборганлигини писанда қилиб, Одамхон Дурханойнинг олдида келиб-кетиб юрганини айтади. Бундан дарғазаб бўлган Паявхон пайт пойлаб, Дурханойнинг олдида йўл олган Одамхонга қарата камон отади. Одамхон қаттиқ яраланади ва ўз қишлоғига базўр етиб боради. Паявхон тўйни бошлаб юборади. Аммо никоҳ кечаси Дурханой унга “Агар менга қўл теккизсанг, ўзимни ўлдираман” дейди. Яхшиси ўн кунча чидаб тур дейди ва шу орада Одамхонга яширин мактуб юборади. Одамхон Дурханойни олиб кетади. Бундан хабар топган Паявхон қўшин тўплаб, Одамхон устига юриш қилади. Аммо Одамхон ва унинг дўстлари бу жангда мардона жанг қилиб, оғир ярадор бўладилар. Одамхон қийналиб, уйига етиб келади ва кечга томон бу ёруғ дунёдан кўз юмади.

Одамхоннинг ўлимини эшитган Дурханой дод-фарёдлар солиб, юм-юм йиғлайди ва Паявхондан илтимос қилиб, Одамхоннинг қабрига олиб боришни сўрайди.

Паявхон рози бўлади ва Дурханойни энагаси Нармий билан туяга ўтқизиб, Одамхон қабрига олиб боради. Қабрга етганда Дурханой туядан тушиши билан Одамхон қабрини кучоқлаб, худодан унинг ҳам жонини олишни сўраб ёлворади, нола қилади. Унинг ноласи худога етиб боради. Дурханой ҳам Одамхоннинг қабри ёнида жон таслим қилади. Унинг кетидан энагаси Нармий ҳам дунёдан кўз юмади. Паявхон шу аснода Одамхон ва Дурханой ўртасидаги оташин муҳаббат, вафодорлик қанчалик кучли эканлигини тушуниб этади.

Икки севишганлар жасади бир қабрга қўйилади. Шу дамдан бошлаб Одамхон ва Дурханойнинг оташин севги-муҳаббати ҳақидаги қисса қишлоқ-ма-қишлоқ кезиб юра бошлайди.

“Одамхон ва Дурханой” ишқий-романтик эртагида бош қаҳрамонлардан ташқари ўнлаб ижобий ва салбий персонажлар иштирок этиб, уларнинг ҳар бири эртақ сюжетининг, ундаги воқеаларнинг ривожига маълум ҳисса қўшадилар, унинг бадиий қимматини оширадилар. Хусусан, ижобий персонажлар сифатида тасвирланган Одамхоннинг дўстлари, садоқатли хизматкорлари Миро ва Било каби йигитлар, устози Пири Солиҳ, Шамшалхон каби маънавий ҳамдардлари, ҳамроҳлари, унинг Дурханой ишқида тортган барча изтироблари, қийинчиликлари, дуч келган тўсиқларни енгиллатишга, бартараф этишга доим тайёр турадилар, керак бўлса, Одамхон учун жонларини ҳам аямасликка ҳозир эканликларини кўрсатадилар.

Дурханойнинг ҳам Нармий каби меҳрибон, доимий йўлдош энагаси, Баский каби кадрдон амакиваччаси, муштипар онаси, канизаклари, садоқатли хизматкорлари, соқчилари ижобий персонажлардир.

Эртақдаги ўз орзу-хаваси, севишганларнинг пок ҳис-туйғулари билан ҳисоблашмай, “ўз ҳукмимни ўтказаман, менинг айтганим айтган” деган қадимдан

шаклланиб, жорий этилиб келаётган қоидани оиласида қонун қилиб олган Одамхоннинг отаси Ҳасанхон, қизининг хоҳишини менсимай, Дурханойни унинг ихтиёрига ҳилоф равишда бошқага унаштирган отаси Таузхон ҳамда Дурханой унаштирилган бўлғуси эри золим, номард ва айёр Паявхон ёки сотқин Миралилар эртақда салбий образлар сифатида тасвирланадилар. Бу ижобий ва салбий образлар, персонажлар иштирокида яхшилик билан ёмонлик, қахрамонлик билан мунофиқлик, адолат билан разолат, ёвузлик ўртасида узлуксиз кураш, тўқнашув вужудга келади. Соф, гўзал, беғубор ва самимий туйғулар устидан разил ният, жамиятда қотиб қолган урф-одатлар ғолиб келади ва оқибатда икки севишганлар бир-бирларига етиша олмай ҳалок бўладилар.

“Одамхон ва Дурханой” эртаги сюжетининг ривожига яна бир муҳим элемент иштирок этади. Бу қисса-эртақда кўплаб учрайдиган ва бир вақтнинг ўзида бир неча вазифаларни бажаришга йўналтирилган, асосан, севишганлар ва уларнинг ҳамдардлари тилидан изҳор этиладиган шеърий қистирмалардир. Бу шеърий қистирмалар фақат паштунларнинг фольклорида учрайдиган алоҳида, ўзига хос жанр сифатида шаклланиб ва “хитоб”, “қалб нидоси, қичқириғи” каби маъноларни билдирадиган “норе”лардир. Эртақда “норе”лар аксарият ҳолларда икки байтдан иборат бўлиб, воқеаларнинг насрий баёни ва тафсилоти орасида эртақ қахрамонлари ҳиссиёти ва кайфиятини, у ёки бу тарздаги ҳолатини, ўзаро дил изҳорини ифода этувчи ҳамда насрий тафсилотларнинг эмоционал таъсирини кучайтириш ва бир-бири билан боғлаб турувчи муҳим оҳангдор шеърий восита сифатида қўлланилади.

Эртақда Одамхон ва Дурханой ҳамда иккинчи даражали қахрамонлар томонидан бир-бирларига мурожаат қилиб айтилган “норе”ларнинг умумий сони 140 тага яқин бўлиб, улар “норе”лар Одамхон ва Дурханойнинг биринчи танишуvidан то уларнинг фожиаи қисматларигача, уларнинг дўстларига, яқин қариндошлари, душман ва ҳасадчиларига доимо ҳамроҳ бўлиб боради. Бу “норе”лар насрий матн бўлаклари орасида келиб, уларни тўлдириб, севишганларнинг кўпроқ ғам-ғуссага ботган чоғларидаги эхтиросли дил нолалари, изҳорлари ва бир-бирлари билан ўзаро шеърий баҳс, тортишувлари, кинояномуз таъналари, эътироз ва шикоятнамо қочиримлари садосини ифодалайди¹.

Эртақда “норе”ларнинг биринчи намунасини Дурханойнинг тилидан эшитамиз. Бу шеър унинг ўз отаси Таузхон ташкил қилган мактабда сабоқ олиш учун келган Одамхон билан илк бор тасодифий учрашиб қолганларида айтилган эди.

Дурханой ўзининг Одамхонга бўлган дастлабки севги изҳорини чиройли “пардали” тарзда “норе” орқали қуйидагича билдиради:

دغه سر يې د آدم په باغ لکړی
لویه خدايه لا چې هم په زرغونپړی

يو زرغون لينتی بهيری
په کرلی يې لونگی دی

¹ Гирс Г.Ф. Сюжет об Адам-хане и Дурханай в художественной словестности афганцев. Статья напечатана в кн.: Афганистан. Экономика, политика, история. – М., 1984. – С. 208.

(Мовий бир сой
Одамхон боги томон оқмоқда.
Сойда [оқар] чинни гул,
Ё раб! Гулдан гўзал мовий сой)¹.

Эртақда айтилишича, бу шеърнинг маъноси “Мен сени севиб қолдим! Мен гўё мовий сув, муҳаббат бўстониинг суғормоқдаман” дир².

Одамхон эса ҳозиржавоблик билан шеърида ўз ишқини очиқ билдиради:

زه پخپله مينه كرم غره په ځان يم	خان يم آدمخان
درځانيه زه به زوم د تا وزخان يم	كه مي مرگ نه سوله ميانه

(Мен – хон эрурмен, Одамхон,
Ишқ мени осмонларга олиб чиқди.
Ўлмай қолсам гар Дурханой ишқида [беармон],
Таузхонга бўлғум куёв албат)³.

Бу икки шеър икки севишганлар орасида пайдо бўлган севги ипларини боғлайди ва ишқий саргузаштга асосланган сюжетнинг бош чизиги ривожини бошлаб беради.

Дурханой уйиган қайтгач, ғамгин бўлиб қолади, ўхтин-ўхтин яширин йиғлайди, камгап бўлиб қолади, унинг учун Одамхонсиз дунёнинг лаззати, қизиги йўқ бўла бошлайди. Одамхон ҳам ғамга ботади, ақлу-хушини йўқотиб, оромини йўқотади. Икки ошиқ ҳам ўз севгиларини сир тутадилар. Аммо ишқ, ҳижрон ўти уларни тинч қўймайди.

Эртақда бу учрашувдан узлатга тушган Дурханой амакисининг қизи Баскийнинг қистови билан тўйига боришга мажбур бўлиши эпизоди юқорида айтилган эди. Мана шу тўй маросимига Дурханойни кетганини эшитган Одамхон у ерга рубоби билан бориб, ҳозир бўлганлар ҳузурида бениҳоя хуш овози билан севгилисига қарата куйидаги “норе”ни куй қилиб атади:

د تنبو تروت می ولیده په کسی	د درخو د ستر گو کسی
دا یی گانی پوری مېنلی بخلی نیسی	دا دم زیرگی یی کش کی

(Гўзал Дурханойнинг [жоду] кўзлари,
Эшик тирқишидан кўриниб қолди.
Одамнинг юрагини олган бу [қизни],
Холи қўймаслар ушлаб [қўлидан] энагалар)⁴.

Дурханой бу қўшиқни ўзи ҳақида эканлигини билиб қолиб, Одамхон ҳузурига чиқиш иштиёқида ёнади. Лекин чиқа олмайди, бутун вужудини севги ўти куйдира бошлайди. Одамхон қўшиқдан сўнг умидсизларча тўйдан чиқиб кета-

¹ Миллий хиндора. 98-б.

² Миллий хиндора. 98-б.

³ Ўша манба. 116-б.

⁴ Ўша манба. 116-б.

ди. Айрилиқни кўтаролмай Дурханой хушидан кетади. Канизаги, холалари, энагаси унга исирик тутиб, хушига келтиргандек бўладилар, шунда у дейди:

درته وایم ولی اور رالکویه !
په دا تش کالبوت به څه ګرزم زونديه

ولی می سیزییه
آدم روخ وله ما ولاری

*(Нечун, [нечун] мени куйдирасан?
Сенга айтаман – нечун ёқдинг олов?!
Одам қалби менда эди, энди кетди у билан,
Тана жонсиз энди яшайди қандоқ?!...)*¹

Эртақда содда, халқона жумлалар баёнидан ташкил топган насрий матнлар орасида келадиган бундай шеърый парчалар – “норе”лар насрий ҳикоявий тафсилотларда етишмаётган ички туйғуларни қалб ноласию нидоларини, кечинмаларни, изтироб ёки қувонч, висол дамларини изоҳлашда жуда қўл келиши билан бирга эртақ баёнига ҳис-туйғу олиб киради, унинг поэтикасига “жон” бахш этади, ундаги лирик чекиниш ҳолатларини таъминлайди, бўрттириб беради, янги, қўшимча миниатюр сюжет вариантларини пайдо қилади ва бойитади.

“Одамхон ва Дурханой” эртаги юқорида айтиб ўтганимиздек, бир қатор муаллифлар тарафидан кўпроқ назмий (маснавий) шаклида қайта ишланган ва унинг адабий ёзма вариантлари яратилган.

Бу эртақ сюжети унинг қаҳрамонлари тақдири Ҳушхалхон Хаттак, Абдурахмон Мўманд каби XVII асрнинг буюк классиклари шеърларида тилга олинган бўлса-да, лекин маълум бўлишича, пашту тилида унинг биринчилардан бўлиб катта маҳорат билан “жонлантирилган” қайта ишланган дастлабки шеърый варианты муаллифи XVII асрнинг машхур мумтоз шоири Ҳушхалхон Хаттакнинг кичик ўғли Садрхон Хаттак томонидан ҳижрий 1118 (1739) йилда амалга оширилган эди².

Садрхон Хаттакнинг 155 саҳифали “Одамхон ва Дурханой қиссаси” қарийб 2700 байтни ташкил этади ва ўзининг содда, енгил (саккиз хижоли) вазни, ширали, омфаҳм ва эртақнамо тили билан ажралиб туради. Садрхоннинг ушбу маснавий-достони бир неча қўлёзма нусхада сақланиб қолган. Шоир қиссанинг бошланишида – отаси Ҳушхалхон мадҳиясига бағишланган қисмида халқ орасида тарқалган “Одамхон ва Дурханой қиссаси”ни маснавий шаклида ёзишни отаси буюрганини таъкидлайди ва отасининг насиҳати баракати билан қиссани тўлиқ қайта ишлаб, шеърга солганини, бу шеърый-қисса унинг ўзида катта таассурот қолдирганини ёзади.

Албатта, Садрхон достони образларнинг қайта ишланганлиги, романтик пафоснинг кучайтирилганлиги, сюжет чизигининг изчиллиги, поэтик тимсоллар-

¹ Миллий ҳиндора. 118-б.

² Қаралсин: صدرخان خټک ، مثنوی آدمخان درخانی ، تحقیق و حواشی : پروفیسر نواز طاہر ، پښتو اکېډېمی ، پېښور ، ۱۹۱۹ کال

нинг бойлиги, шеърий лексикага алоҳида эътибор берилганлиги, қофиядош сўзларнинг тўқлиги принципига интилганлиги, шоирнинг ўз кечинмалари билан йўғрилганлиги, лирик чекинишларнинг сероблиги, баъзи ўринларда шоирнинг қисқа насрий изоҳлари берилганлиги билан характерланади.

Садрхоннинг бу қиссаси 1959, 1981 ва 1989 йилларда Пешоварда покистонлик олим Муҳаммад Навоз Тойирнинг салмоқли муқаддимаси билан чоп этилди. Аммо унинг баъзи қўлёзма нусхалари Покистон, Афғонистон, Ҳиндистон, Англия кутубхоналари фондларида учрайди.

Муҳаммад Навоз Тойир 1981 йилда Садрхоннинг “Одамхон ва Дурханой қиссаси” ҳақида алоҳида илмий рисола ҳам ёзади. Бу қиссанинг учинчи нашри 1989 йилда ушбу олимнинг 1981 йилдаги рисоласи билан бирга нашр этирилади.

Навоз Тойир таҳлили, асосан, “Одамхон ва Дурханой қиссаси”нинг келиб чиқиши, бу қиссанинг асл воқеалари ҳақиқатан ҳам Акбаршоҳ замонида Юсуфзай қабиласи орасида содир бўлганлигини таъкидлашга қаратилганлиги билан бирга, қисса сюжети Вильям Шекспирнинг машҳур “Ромео ва Жульетта” трагедиясига ҳамда қаҳрамонларнинг ўзаро яқин ўхшашликларини исботлашга ҳаракат қилади.

Шуни айтиш жоизки, “Одамхон ва Дурханой қиссаси” пашту адабиётида фақат Садрхон Хаттак томонидан ёзилган эмас. Бу қисса-достон шеърий ва насрий шаклларда кейинчалик ўнлаб шоир ва ноширлар томонидан қайта ишланиб, турли ҳажмдаги вариантларда ёзилганлиги маълум. Жумладан, қиссанинг ёзма насрий вариантини биринчилардан бўлиб XVIII асрнинг ўрталарида Масъуд бин Абдуллоҳ ҳамда Мавлавий Аҳмад Фаҳриддин Соҳибзода XIX асрнинг 1872 йилида ёзган эдилар. Шундан кейин бу қиссанинг бир неча насрий вариантлари пашту тилида XIX–XX асрларда Шавкарилла Акбар, Зайнаб Ғулом Аббос, Мунши Аҳмаджон, Фаҳриддин Сажад, Халиш Халил, урду тилида Фориг Бухорий, Соҳибзода Ҳамидуллоҳ, Ризо Ҳамадонийлар томонидан ёзилган ва кўпроқ тошбосма шаклида чоп этилган.

Қиссанинг Садрхондан кейин яратилган бир неча назмий вариантлари мавжуд бўлиб, улар Саййид Абу Али Шоҳ (1832–1930), Бурҳониддин бин Нодирхон (XIX аср ўрталари), Акбаршоҳ Пешоварий (1882 йил) ва машҳур таржимон шоир Мулла Неъматуллоҳ Навшаҳрий ва Фидо Матҳар томонидан турли ҳажмларда ёзилган.

“Одамхон ва Дурханой қиссаси” асосида 1977 йили Кобулда бадиий фильм ҳам ишланган бўлиб, у аҳоли орасида катта қизиқиш уйғотганлиги маълум.

Паштунлар орасида “Одамхон ва Дурханой” эртақ-қиссасидан ташқари ҳозиргача оғиздан-оғизга ўтиб юрган ишқий мавзудаги яна ўнлаб “миллий” эртақлар кенг тарқалган. “Дилай ва Шаҳо” (دلى او شها), “Мўминхон ва Ширинў” (مومنخان او شيرينو), “Зарифхон ва Мобий” (ظرف خان او مابى), “Шоди ва Бибу” (شادى او بيبو), “Қутбхон ва Нозу” (قطب خان او نازو), “Хушкёр ва Шотирин” (خوشكيار او شاتيرينه), “Мулла Аббос ва Гулбашара” (ملا عباس او گلشهره).

“Жалотхон ва Шамойила” (جلات خان او شمایل), “Мурғий ва Мирвайс” (مرغی او), “Мусахон ва Гулмакэй” (مسی خان او گل مکی), “Нимбуло ва Тимбуло” (نیمبولا او تیم بولا), “Юсуфхон ва Ширбону” (یوسف خان او شیربانو), “Шаҳо ва Гулон” (شها او گلان) каби эртақлар шулар жумласидандир.

Ушбу эртақларнинг бир қисмида айнан Одамхон ва Дурханой қисмати каби севишганларнинг фожиали ўлими билан якунланади. Жумладан, “Мулла Аббос ва Гулбашара”, “Мурғий ва Мирвайс”, “Шоди ва Бибу”, “Нимбуло ва Бегамжон”, “Қутбхон ва Нозу”, “Мўминхон ва Ширинў”, “Юсуфхон ва Ширбону”, “Шаҳо ва Гулон”, “Шер Олам ва Момунж” икки севишганлар бир-бирларининг висолига ета олмай ҳижрон азобида жон таслим этадилар ёки ишқ йўлида ошиқлар, ғанимлар ҳалок бўладилар. Бошқа бир ишқий-саргузашт эртақларда эса севишганлар барча тўсиқларни енгиб ўтиб, бир-бирлари висолига етишадилар ва бахтли ҳаёт курадилар. Булар жумласига “Жалотхон ва Шамойила”, “Зарифхон ва Мобий”, “Дилай ва Шаҳо”, “Хушкёр ва Шотирини”, “Юсуфхон ва Ширбону” каби эртақлар киради.

Бу ҳар икки турдаги миллий эртақ-қиссаларнинг баъзиларида асосий мавзу – ишқий саргузаштларни қизиқарли бўлишини таъминлашда сеҳр-жоду, парилик мотивлари ҳам “ишга” солинади. Сеҳрли ва шу билан бирга ишқий-саргузашт эртақлар сирасига кирадиган “Жаллотхон ва Шамойила”, “Нимбўло ва Тимбўло” каби эртақларда айнан бош қаҳрамонлар эга бўлган сеҳр-жоду, парилик ҳислатлари сюжет ривожининг муҳим, баъзан, асосий турткисига айланадилар. Масалан, “Нимбўло ва Тимбўло” эртақ-қиссасида бош қаҳрамон Нимбўлонинг парилик ҳислати унинг ишқ йўлидаги саргузаштларда муҳим аҳамият касб этади.

Бу қиссанинг 4 та назмий версияси мавжудлиги аниқланган бўлиб, улар шоирлар Мулла Неъматуллоҳ, Нур Соҳиб, Аҳмадгул ва Нур Шалилар томонидан ёзилган. Аммо бу эртақ-қиссанинг катта ва кичик ҳажмдаги насрий оғзаки варианты ҳам паштун халқи орасида ҳозиргача оғиздан-оғизга ўтиб келади.

Эртақда пари Шопэрай ва инсоннинг ўзаро муносабати ғайриоддий кечиши билан диққатга сазовордир¹.

Эртақда фақат парилар яшайдиган Кашмир деган гўзал афсонавий мамлакатда донолиги билан шуҳрат қозонган парилар авлодидан бўлган Амир исмли хон ҳокимлик қилади. Унинг парилик ҳислатларига эга 12 та қизи бор эди. Тангри таолога ёлвориши натижасида хон ўғил кўради ва унга Нимбўло деган исм қўядилар. Саройда унинг сардорларидан бири ҳам ўғиллик бўлади ва унга Тимбўло деб ном берадилар. Улар ака-укалардек бирга ўсиб-улғаядилар. Хон Амир уларни маҳалладан масжидга бориб ўқишларини буюради. Аммо икки шўх йигитча устозларини ёқтирмай ўқишга бормаи қўядилар. Бу хабарни эшитган Амир уларни жазолашни буюради. Йигитчалар жазодан қўрқиб Кашмирдан бутунлай кетиб, Свот ўлкасига бориб қолишади ва шу ердаги Абўҳа номли

¹ نعمت الله ، ملا ، قصه نیمبولا افغانی ، پېښور ، بی له کاله

кишлоқ масжидида унинг муллasi Баҳодирдан рухсат олиб, ўқишни бошлайдилар. Кўп ўтмай парилар зотидан бўлган Нимбўло мактабдоши, Абўха хонининг гўзал қизи Бегамжонни севиб қолади. Қиз ҳам унга кўнгил кўяди.

Нимбўло қаерда бўлмасин, кеча ва кундуз ҳаёлида гўзал Бегамжон қиёфаси жонланаверади. Севгилиси билан ҳижронда йигитча қаттиқ қийналади. Бундай машаққатли онларда ўз ҳаёлини дўсти ва сирдоши Тимбўлога ишонар, қиладиган ишлари ва ҳислари борасида парилар билан одам болалари орасида ҳеч қандай фарқ йўқлиги хусусида ўйларди. Ерлик қизга бўлган толиқтирувчи муҳаббати ҳақида дилдан, тўлқинланиб гапирарди. Нимбўло ўзининг Бегамжонга бўлган муносабатини, эҳтимол, пайқайдиган қаттиққўл ўқитувчидан нолирди. Ахир, хоннинг қизига кўз қирини ўғринчи тарзда ташлаши биланок, мулла Баҳодир дарҳол етиб келиб, ҳеч бир айбсиз ўқувчини ура бошлаши бежиз эмасдур. Ниҳоят, бир куни кечаси ҳушидан айрилган Нимбўло ёнига Тимбўлони олиб, Бегамжоннинг олдида боришга журъат этди. Парилик хусусиятларини ишга солиб, йигитлар эшик ва деворлардан кўринмас қиёфаларда ўтиб, ухлаётган қизнинг қароргоҳига кириб бордилар. Хон оиласига, унинг уйидагиларга ва Бегамжоннинг ўзига ҳам сезилмаган бу бостириб кириш эртаси кунги тунда ҳам такрорланди. Агар Бегамжоннинг саломатлиги кутилмаганда қаттиқ ёмонлашиб қолмаганида, йигитча-париларни хоннинг уйига тунги ташрифларидан ҳеч ким ҳабар топмаган бўларди. Ташвишда қолган онаси қизнинг бу ғалати касалини иложи борида даволашга ҳаракат қилди. У пинҳона қурбонликлар қилди, халқ табобати кўриқларидан фойдаланди, бемор бошида исириклар тутатди. Қариндошларининг саъй-ҳаракатлари билан Бегамжон тузала бошлади. Унинг хира тасаввурида уйда икки ажралмас йигитчанинг пайдо бўлиши ёрқинлаша бошлади. Вақт ўтган сайин тахминлар қатъий ишончга айлана борди, кечалари олдида ёпиқ эшиклар ва деворлар орқали Нимбўло ва Тимбўлони сирли кириб келишини тушуниб етди. У ўзининг бу ишончини онасига айтди. Уларнинг иккиси ҳам парилар зотиданлигига ҳеч бир шубҳа қолмади. Ҳукмини ўтказадиган хонбегим мулло Баҳодирнинг олдида борди. Абўха аҳлининг тасаввурига кўра, парилар – азалдан одамларнинг ашаддий душмани. Шунинг учун уларга – Нимбўло ва Тимбўлодек душман ва маккор жонзотларга шафқат, кўнгилчанлик ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Парилар зотидан эканлигининг ўзи уларни ҳар қанақасига йўқ қилишга, ўлимга маҳкум этади. Хоннинг уйида бўлаётган воқеалар моҳиятидан воқиф бўлган камгап мулла йигитчаларнинг париларга алоқадор эканлигига тўла ишонч ҳосил қилгач, Нимбўло ва Тимбўло билан ҳисоб-китобнинг ҳузурини туя бошлади: уларни тириклайин ўтга ташлаш учун “сеҳргарлик санъати”ни, пири мулладан олган барча билимларини қўллашига тўғри келди. Ҳали унинг парилар сирлари, макру ҳийлалари баён этилган сеҳр-жоду китобларига ҳам мурожаат қилишига тўғри келди. Мулла Баҳодир гулхан ёқиб, сеҳр-жодунинг махфий қонунларини, сеҳрли қарғишларни, ўткир дуои бадларни қўллаган ҳолда,

Нимбўло билан Тимбўлони сеҳр оқибатида пайдо бўлган алангада ёндиради. Нимбўло билан Тимбўлони қатл этиш чоғида париларнинг оҳ-зори, мунгли йиғилари бутун ўлкада акс садо берибди. Воқеадан хабар топган Нимбўлонинг акалари Абўха ўлкаси атрофида макон қуриб, узоқ кунлар ўлдирилган укаларига аза тутишибди. Кейин улар пайт пойлаб, ҳеч нима билдирмай мачитга киришибди ва мулла Баҳодирни ухлаб ётган жойида ўлдириб кетишибди. Бироқ бу хилдаги ўч олиш билан ҳам париларнинг кўнгиллари таскин топмабди. Муллани дафн қилганларидан сўнг унинг жасадини қабрдан олиб, ҳайвонлар ва қушлар еб битириши учун очик қолдиришибди. Шундан кейингина опа-сингиллар ўз юртларига қайтиб кетишибди.

Бир неча ой ўтиб, Абўха қишлоғидаги даҳшатли воқеалар аста-секин унутила бошлабди. Бироқ ўтмиш яна қутилмаган тарзда ўзини эслатиб турар экан. Худо маҳаллий хоннинг катта қизи бегамжонга ажойиб бир ўғил ато этибди. Унга Шомузхон деб ном қўйишибди. Бегамжоннинг биринчи фарзанд кўрганини эшитиб, Абўхага Кашмирдан яна парилар келибди. Улар болани келиб кўриб, унга ғамхўрлик қила бошлашибди. Шомузхоннинг уйланадиган пайти келганида, парилар унга дабдабали тўй қилиб беришибди. Кейин Шомузхон Сватнинг ҳокими бўлибди ва мамлакат гуллаб-яшнабди.

Халқ орасида оғзаки шаклда оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб юрган бир қатор “миллий” эртақ-қиссалар XVIII–XIX асрлар давомида “Одамхон ва Дурханой” эртаги каби машҳур шоирлар томонидан назмий шаклда қайта ишланиб, ёзма адабиётнинг намуналарига айландилар ва дастлаб қўлёзма, кейинчалик тошбосма ва ниҳоят, нашрий йўллар орқали қўплаб нусхаларда бизнинг давргача етиб келдилар. Бу қайта ишланган ва халқ орасида катта шуҳрат қозongan қисса-достонларнинг бошида Садрхон Хаттак бошлаб берган “Одамхон ва Дурханой”, “Дилай ва Шаҳо” маснавийлари бўлса, аста-секин “Жаллотхон ва Шамойила”, “Мусахон ва Гулмакэй”, “Фатеххон ва Робия”, “Мўминхон ва Ширинў”, “Юсуфхон ва Ширбону”лар ҳам шоирлар томонидан маснавий шаклида қайта ишланиб, ёзма-китобий асарларга айландилар.

“Дилай ва Шаҳо” қиссасининг энг мукаммал ёзма достон шаклини Садрхон Хаттак яратган бўлса, ундан кейин бу асарни Абдулбоқий деган шоир “Тухфатул ошиқ” номи билан, Муаззам Гул эса ярим ғазал ва маснавийда назм қилганлиги маълум¹. Шундай қилиб бу қиссанинг ёзма назмий ва насрий шакллардаги Садрхон Хаттак, Абдулбоқий Муаззам Гул ва Муҳаммад Гул Нурий томонидан яратилган вариантлари бизгача етиб келган ҳамда Муаззам Гул вариантыдан бошқа қолган уч варианты ҳам пашту тилида бирин-кетин чоп этилган.

Афғонлар орасида ҳам ишқий, ҳам қаҳрамонлик қиссаси сифатида машҳур бўлган “Фатеххон ва Робия” қиссаси эса дастлаб машҳур шоир ва таржимон Мулла Неъматуллоҳ томонидан маснавий шаклида қайта ишланиб, 1885 йили Деҳлида чоп этилган эди. Бу асарни яна бир неча шоирлар ўз услубларида қайта

¹ Қаралсин: عبد الكريم ، پښتو منظومې قصې ، د زړې كالنې ، كابل ۱۳۵۷ ، ۱۱۷ مخ : قارلسين

ишлаб, ёзма назмий вариантлари қолдирганлар. Булар Али Ҳазоравий, Фидо Матҳар ва Турсимхонлардир. Унинг пашту ва урду тилларидаги насрий ёзма вариантлари Муҳаммад Нурий, Соҳибзода Файзий, Форуг ва Мир аҳмад шох Ризвонийлар томонидан ёзилган.

“Мўминхон ва Ширинў” эртагининг ёзма насрий ва назмий вариантлари эса Жамол сангар, Вали Муҳаммад, Саййид Акбар Собир, Муҳаммад Гул Нурий ва Ҳамаш Халил каби адиблар томонидан ёзилиб, ёзма адабиёт фондларига киритилган.

“Юсуфхон ва Ширбону” ҳақидаги ишқий эртаки машҳур паштун халқ шоири Али Ҳайдар Жўший биринчилардан бўлиб халқ орасида учрайдиган вариантлари асосида ажойиб ишқий қисса-достон яратади. Достон 65 бетлик китобча шаклида XX асрнинг бошларида китобфуруш Ҳожи Абдулхолиқ томонидан тошбосма усулида чоп этилади. Достон муаллифи оғзаки вариантида учрайдиган ортикча тафсилотлар, сюжет чизигидаги “сакраш”ларни тартибга солиб, изчил сюжет асосида асар яратади.

Достоннинг бошланишидаёқ, ундаги ишқий саргузашт бобурий шох Акбар замонида бўлиб ўтганлигидан хабар берилади¹:

قصه واوره عجيبه د گل په رنگ
چي دي لری کرم د خوړو زړگی نه رنگ
د اکبر په زمانه کي زما لاله
يو عاشق وه خبر وم دي زه له حاله

*(Эшитсанг ажиб қиссани гулранг мисол,
Ғамгин юрагинг зангидан бўлурсан йироқ.
Акбар (подшоҳ) замонида, эй менинг лолим,
Бир ошиқ бор эди, берай хабар сенга унинг хolidан)*

Достонда айтилишича, қиссанинг бош қаҳрамони Юсуфхон Шодмуҳаммаднинг ўғли эди. У бева онаси ва синглиси билан Тарлондай қишлоғида яшар эди. У тез-тез Кармор тоғига ов қилиш учун бориб турарди. Шу орада қўшни Ширагинд қишлоғида яшовчи гўзал қиз Ширбону уни кўриб, қаттиқ севиб қолади ва йигитчанинг синглиси Бандайини топиб, унга Юсуфхонни севиб қолганлигини айтади ва бу хабарни акасига етказишини сўрайди. Аммо Юсуфхон Ширбонуга рад жавобини айтиб юборади. Кунлардан бир куни Юсуфхон ов пайтида тоғдан кулаб тушаётганида тасодифан уни қиз ушлаб қолиб, ҳалокатдан қайтаради. Худди шу ондан бошлаб бу икки қаҳрамоннинг муҳаббат қиссаси бошланади.

Аммо Ширбонунинг ўғай онаси қизини Юсуфхонга эмас, унинг амакиваччасига узатиш ниятида эди. Юсуфхоннинг амакиваччаси доимо унга ҳасад қилиб, душманлик кўзи билан қарар, уни кўролмас эди. У Ширбонуга ҳам ёқмас эди. Шунинг учун ҳам онасининг гапларига қиз кўнмас эди. Ширбону онасининг ниятидан хабар топган Юсуфхон жаҳл қилиб, Ҳиндистонга кетиб қолади.

¹ Қаралсин: ڤتنګ، عبدالکریم، منظومې قصې، د زړې کالۍ، کابل، ۱۳۵۷ کال، ۱۱۷ مخ.

Ҳиндистонда Акбар шоҳ қўшинида баландроқ мансабни эгаллайди. Бу орада Юсуфхоннинг душманлари унинг онаси ва синглисини қўп қийноқларга соладилар. Ниҳоят, Юсуфхон Акбар шоҳ ижозати билан ватанига қўшин тортиб келиб, душманини енгади ва Ширбонуга уйланади. Кунлардан бир куни Юсуфхон тоғда ов қилиб юрган чоғида тасодифан вафот этади. Бир неча кун ўтгач, Ширбону ҳам ғам-қайғу билан Юсуфхон қабри устида жон беради.

Ушбу поэма ўқувчи ёки тингловчини ўзининг ниҳоятда ширали, образли ва содда тилда ўн бир бўғимли вазнда ёзилган тўқ қофияли оҳангдорлиги билан ўзига тортади.

“Миллий” деб аталаётган ишқий-саргузашт эртаклар қатори халқ орасида ўнлаб бошқа халқлар оғзаки ёки ёзма (китобий) асарларидан таржима қилиниб, ўзлаштирилган ишқий мавзудаги қисса-дostonлар ҳам мавжуд. Булар орасида энг машхурлари қуйидагилар ҳисобланади: “Ҳусни дил” (حسن دل), “Робия ва Бектош” (رابيا او بكتاش), “Шоҳ ва гадо” (شاه او گدا), “Ахтар Мунир ва Мохру” (اختر مونر او ماهرو), “Иқбол ва Қамаржабина” (اقبال او قمر جبينه), “Баҳром ва Гуландом” (بهرام او گل اندام), “Раъно ва Зебо” (رعنا او زيبا), “Баҳромгўр ва Парихуснбону” (بهرام گور او پری حسنبانو), “Гулшан ва Биби Ҳорун” (گلشن او بیبی), “Шер Олам ва Момуни” (شیر آلم او مامونی), “Ширин ва Фарҳод” (شیرین او فرهاد), “Комила ва Дилшод” (دلشاد کامیله او), “Лайли ва Мажнун” (لیلی او مجنون), “Гул ва Санобар” (گل او سنابر), “Ишқий найранглар” (نیرنگ عشق), “Вомик ва Узро” (وامف او عضراع), “Варақа ва Гулшоҳ” (ورقه او گلشاه), “Юсуф ва Зулайҳо” (یوسف او زلیها), “Сайфулмулук қиссаси” (قصه د صیف الملوك) ва бошқалар.

Пашту тилига гарчи бир неча тарихий-диний ривоятларнинг ҳам насрий, ҳам назмий таржималари XV–XVI асрларнинг биринчи яримларида араб, форс тилларидан ўгирилган бўлса-да, лекин бу тилдаги бир неча йирик ишқий дoston таржимаси айнан Хаттаклар адабий мактабининг вакили Садрхон Хаттак қаламига мансубдир. Бу истиснодди шоир биринчилардан бўлиб пашту тилига ва адабиётига машриқ заминининг энг машхур дostonларидан бири “Лайли ва Мажнун” қиссасининг катта қисмини ҳам ҳижрий 1090 (1712) йилда назмий таржимада олиб қиради.

Садрхоннинг бу таржимаси пашту ёзма адабиётига олиб кирилган биринчи афсонавий дostonдир. Садрхондан кейин бу дostonни яна ўнга яқин пашту адиблари XVIII–XIX асрларда маснавий шаклида таржимасини амалга оширганлар. Ҳофиз Низом, бойхон Абдурраҳим, Асом Мавлавий гул Аҳмад, Мулла Неъматуллоҳ, Абу Алишоҳ, Аҳмад Халил кабилар шулар жумласидандир. Бу таржималарнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида вариантларни ташкил қилади ва уларнинг орасида Низомий Ганжавий қаламига мансуб “Лайли ва Мажнун” дostonи таржимасининг энг мукамал варианты шоир Раҳмат Довий таржимаси ҳисобланади¹. Энг муҳими, бу таржималар халқ орасида ёйилиб, фольклор адабиётининг намунасига ҳам айланди.

¹ Д. Лайли ва Мажнун қиссе, رحمت داوی، د افغانستان علومو اکاډېمۍ، کابل، ۱۳۴۰ کال. Қаралсин:

“Лайли ва Мажнун” каби машхур ишқий-диний ривоятга асосланган “Юсуф ва Зулайхо” қиссаси ҳам паштун халқи орасида машхурдир. Бу қисса дастлаб XVI асрда Охунд Аҳмад номли диний арбоб томонидан диний китобларда келтирилган араб насри вариантларидан таржима қилинган. Аммо бу қиссанинг Хаттаклар адабий мактабининг забардаст вакили, шоир Абдулқодирхон Хаттак 1112 йилда Абдурахмон Жомий қаламига мансуб дoston вариантыни катта маҳорат билан маснавий шаклида ниҳоятда равон, дилбар ва содда вазнда таржима қилади. Унинг ҳажми 4000 байтдан зиёдрокдир.

Абдулқодир Хаттакдан кейин бу дostonни яна Мулла Аҳмаджон, шайх Аҳмадхон ва яна бир неча шоирлар таржима қилдилар. Аммо бу таржималарнинг бирортаси ҳам Абдулқодирхон Хаттак таржимаси билан на ҳажми ва на бадиий савияси билан тенглаша олмайди.

Юқорида айтилганидек, пашту тилига ағдарилган “Шахзода Баҳром ва Гуландом”, “Найранге ишқ”, “Гулеа санобар”, “Вомиқ ва Узро” каби бошқа қиссалар, ишқий дostonлар ҳам бир эмас, бир неча шоир ва адиблар томонидан таржима қилиниб, паштун ёзма китобий ва оғзаки адабиёти хазинасини бойитишга улкан ҳисса қўшганлар.

Юқорида паштун халқи оғзаки ижодиётидаги ишқий-саргузашт эртакларининг бир қатор халқ орасида кенг тарқалган намуналари билан танишдик. Халқ эртақ-қиссалари, дастлаб, оғзаки тарзда тарқалиши бошқа халқлар фольклоридан ҳам маълум. Афғонлар орасида ҳам эртақ-қиссалар, аввало, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга, бир ҳудуддан бошқа ҳудудга оғзаки тарзда ўтиб, кейинчалик у ёки бу шоир ёки ношир тарафидан ёзма шаклга айлантирилган. Бунинг ёрқин мисолларидан бири XVI асргача халқ орасида оғзаки шаклда бўлган ва биринчи марта шоир Садрхон Хаттак саъй-ҳаракати билан ёзма шаклга кўчган “Одамхон ва Дурханой”, “Дилай ва Шаҳо” эртақларидир.

Яна шуниси аниқки, халқ эртақларининг оғзаки вариантларда тарқалишида эртақчи (қиссагўй, нақлчи)ларнинг ўрни бекиёсдир. Дастлаб, айнан ана шу қиссалар “миллий” ва бошқа халқларнинг оғзаки ижоди намуналарини халқ орасида тарқатиш ва шу билан ўзларини катта маърифий хизматларини амалга оширганлари ҳам бор гап.

Халқ орасидан чиққан эртақчиларнинг маълум қисми ҳатто саводсиз, оддий деҳқон, чорвадор бўлганликлари, эртақчилик касбини устозларидан ўрганганликлари ва уларнинг аксарияти ёши улуғ кексалардан иборат эканлиги ҳақида афғон эртақчиларини юқорида эслатганимиздек, биринчилардан бўлиб ўрганган инглиз миссионерни Эльфинстон ёзиб қолдирган эди. Эртақларнинг кўплаб вариантлари вужудга келиши, уларнинг тили, сюжетларининг ишланиши, қаҳрамонларининг тавсифи каби масалаларда эртақчининг тажрибаси, маҳорати алоҳида ўрин тутган. Баъзи эртақчилар, хусусан, ишқий-саргузашт эртақларини ҳикоя қилаётган эртақчиларнинг қўлида сози ҳам бўлганлиги, улар айниқса эртақларда учрайдиган шеърӣй парчалар – нореларни қаҳрамонларнинг кайфиятига, воқеалар йўналишига мослаб куйлашади, соз чалиш анъаналари ҳозиргача ҳам афғонлар орасида давом этади.